

„ÚR TŰLE SZÜLETÉK, POKOL ÖSSZETÖRETÉK”

A szenvedő jelentéstartalom három kifejezőeszköze
archaikus népi imádságokban

TÖRÖK CSANÁD

Károli Gáspár Református Egyetem; Bölcsészettudományi Kar; Budapest, Magyarország

ORCID: [0009-0008-4702-0646](https://orcid.org/0009-0008-4702-0646)

Absztrakt: A jelen nyelvtörténeti kutatás forrása 321 archaikus népi imádság Erdélyi Zsuzsanna *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című kötetéből. Az elemzés főként funkcionális szempontból vizsgálja az elit műveltség és a népi kultúra vegyüléséből kialakult imaszövegek három, szenvedő jelentéstartalmú kifejezőeszközét: a passzív igét, a létigés határozói igeneves szerkezetet és a T/3. személyű, implicit alanyú szerkezetet.

Kulcsszavak: archaikus népi imádság; szenvedő jelentéstartalom; szóbeli szöveghagyomány; érvényszerző szándék; mnemotechnika.

„ÚR TŰLE SZÜLETÉK, POKOL ÖSSZETÖRETÉK” (PRAYER 54, LINE 12–13) THREE WAYS OF EXPRESSING THE PASSIVE VOICE IN ARCHAIC FOLK PRAYERS

Abstract: The main sources for the historical linguistic research were 321 archaic folk prayers from the book of Zsuzsanna Erdélyi, entitled *„Hegyet hágék, lőtőt lépék”* (2013). The analysis examines the text of the prayers mainly from a functional perspective. The prayers combine elements of high literacy and folk culture. The analysis focuses on three ways of expressing the passive voice. These are: the passive voice, structures with a substantive verb and an adverbial participle, and the third person plural, implied subject.

Keywords: archaic folk prayers; passive meaning; literary tradition; intention to prevail; mnemotechnics.

BEVEZETÉS

A *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című munkát Erdélyi Zsuzsanna néprajztudós fő műveként tarthatjuk számon.¹ Az archaikus népi imádságműfajnak a nyelvészeti szempontú vizsgálatát azonban napjainkig kevesek vállalták – kivételt jelent pl. Pais Dezső,² Bárczi Géza,³ Pelczer Katalin,⁴ Korompay Klára,⁵ Gallasy Magdolna⁶ és Balázs Géza⁷ egy-egy munkája. E jelenségnek nézetem szerint kettős oka van: részint az imák – nyelvi felépítésüket tekintve – nem kapcsolhatók egzakt módon valamely nyelvtörténeti korszakhoz, struktúrájuk igen összetett, így az anyagon nem végezhető sematikus, egyetlen korszak nyelvi lenyomatait vizsgáló nyelvtörténeti elemzés; részint – ez a tapasztalatom – a kutatási módszer, amelyet a tág körű művelődéstörténeti áttekintés jellemez, egyesek nézete szerint kevésbé nyelvészeti relevanciájú. Ezzel szemben én úgy vélem, hogy amint a *Halotti beszéd és könyörgés* nyelvtörténeti elemzését sem lehetne elvégezni a kor irodalmi és teológiai háttéranyagának ismertetését nélkülözve, úgy a részben ugyane korokig visszanyúló, archaikus népi imádságok történeti nyelvészeti tanulmányozása sem állhat kellő interdiszciplináris megokolás nélkül. Bárczi Géza pontosan ezt fogalmazta meg szentenciózus kijelentésében, 1975-ben: „Ez az értékes szellemi kincs nemcsak egyetlen tudományág vérkeringését dúsítja, hanem tudományos diszciplínák egész sorát látja el bőséges és becses anyaggal, mely máshonnan nem volna remélhető.”⁸

¹ Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtőt lépék*, Pozsony, Kalligram, 2013.

² Pais Dezső: Hozzászólás Erdélyi Zsuzsanna előadásához, in Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Pozsony, Kalligram, 1971/2015, 132–136.

³ Bárczi Géza: Erdélyi Zsuzsanna „Hegyet hágék, lőtőt lépék...” című műve kapcsán, in Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Pozsony, Kalligram, 1975/2015, 217–219.

⁴ Pelczer Katalin: *Egy archaikus népi imafajta történeti szövegtani vizsgálata*. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/46185/Kd_10947.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés: 2025. május 28.)

⁵ Korompay Klára: Szókészletteni vizsgálat az archaikus népi imádságok köréből: a Grál-motívum kifejezőkincse, in Benő Attila – Gúti Erika – Juhász Dezső – Szoták Szilvia – Terbe Erika – Trócsányi András (szerk.): *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében*, Törökbálint, Termini Egyesület, 2017, 44–51.

⁶ Gallasy Magdolna: Szövegtörténet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*, Budapest, Tinta, 2018, 232–234.

⁷ Balázs Géza: *A művészet és a nyelv születése. Szemiotika, művészetelmélet, antropológiai nyelvészet*, Budapest, MNYKNT – IKU, 2021, 267–269.

⁸ Bárczi: Erdélyi Zsuzsanna „Hegyet hágék, lőtőt lépék...” című műve kapcsán, 218.

A KUTATÁS LÉTJOGOSULTSÁGA ÉS KÉRDÉSEI

A kutatás létjogosultságát mindenekelőtt abban látom, hogy újszerű megfigyelésekkel járulhat hozzá egy, a napjainkban főként nyelvtipológiai vagy (ellen) nyelvművelői szemszögből elemzett tárgykörrel – ti. a passzív jelentéstartalom kifejezőeszközeiről – való ismereteinkhez.⁹ Ezen megfigyelések ahhoz a feltáró munkához kívánnak társulni, amely az egykori szóbeli kultúra vonatkozásában teszi meg a maga tudományos sejtéseit és megállapításait.¹⁰ Jelen tanulmányban három kifejezőeszközzel foglalkozom: a szenvedő igével (pl. *megostoroztatik*), a létigés határozói igeneves szerkezettel (pl. *el vót csüggedve; föl van szaggatva*) és a T/3. személyű, implicit alanyú személytelen szerkezettel (pl. *átalverték*). Ennek fő okai a következők:

a) Nyelvtörténeti szempontból mindhárom kifejezőeszköz kevés figyelmet kap. A tárgykörben való szakmunkakeresés idején arra lettem figyelmes, hogy a passzív jelentéstartalom élőnyelvi használatáról a régi magyar nyelv vonatkozásában alig esik szó, még a kérdésfeltevés szintjén sincs érintve. Kivétel persze akad, Bárczi Géza a verbum passivum kapcsán például a 15. századi keletkezésű *Szabács viadala* című vers szövegével érvel a szenvedő alak élőnyelvi használatának valószínűtlen volta mellett.¹¹ Ám világos, hogy egyetlen forrás adataiból kis eséllyel lehet feltérképezni egy adott korszak beszélt nyelvét. Ezenkívül Bárczi írásának ok-okozati felépítése e ponton nem egészen érthető, a szerző ugyanis megfélelteti a versszöveget a feltételezhető beszélt nyelvi megszólalásokkal, s megállapíthatónak véli ebből, hogy a *-(t)atik* képzős ige kevésbé jutott szerephez az ómagyar kori ember ajkán. Az e körbe vonható források szűk körű volta természetesen komoly akadályt gördít a kérdés kutathatósága elé.

b) A nyelvhasználók – éppen a „helyes” beszédre törekedve – napjainkig némiképp „ideologikusan” ítélik meg a szenvedő igét és a létigés határozói igeneves szerkezetet (lásd „a *-tatik/-tetik* a magyarban nem *használtatik*” szentencia), ezért hasznos volna eddig ismeretlen nyelvi adatokkal frissíteni a forrásállományt, rámutatva arra, mennyire valótlan tartalmú (így kártékony) ez a rigmus.

c) A T/3. személyű, implicit alanyú szerkezet bír a legkevesebb szakirodalommal a három vizsgálandó kifejezőeszköz közül, ugyanakkor módfelett gyakori

⁹ vö. Modrián-Horváth Bernadett: Megszidódik és meg van szidva. A passzív funkciók morfoszintaktikai kifejezőeszközeinek korpuszalapú vizsgálata, in Simon Gábor – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*, Budapest, Eötvös, 2020, 201.

¹⁰ vö. Korompay Klára: Szóbeliség és írásbeliség viszonya a korai ómagyar korban, *Magyar Nyelv*, CXIX. évf., 2023/2.

¹¹ Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat, 1963, 157.

előfordulású az imaszövegek középső, a golgotai jelenetsorozatot leíró passzusában.

d) Fokozza a nyelvtörténeti elemzés szükségességét, hogy nemcsak az általános (köz)vélekedés sajátja, és több ismeretterjesztő cikk origója, hanem egyes tanulmányok kiindulópontja is az, hogy volt idő, amikor kizárólag az ősi elemekből fölépülő *-(t)atik* képzős igealak szolgált a passzivitás jelölésére.¹² Eközben azonban (mintegy dichotómiaként) mára azt is tudjuk, hogy a *föl van szaggatva*-féle gerundium + kopula ősi, obi-ugor örökség a magyarban.¹³ Ezek alapján feltehető a kérdés: több száz éven át a passzív ige volt az egyetlen, amely a szenvedő jelentéstartalmat kifejezte? Mikor *lett használatba vonva* a predikatív határozói igeneves szerkezet, s mikortól *mondták* így: „Názáretbe *csendítének*”?¹⁴

A kutatás célja tehát az, hogy a keresztény és a pogány, az írott és a szóbeliségben hagyományozódó, az elit és a népi kultúra kontaminációjából létrejövő archaikus népi imádságokhoz funkcionális szemszögből közelítsen, s az egyes szenvedő értelmű kifejezések használatából (különös tekintettel azok szövegbeeli elhelyezkedésére, gyakoriságára, tendenciáira, jelentésárnyalataira) igyekezzék megállapítani, vajon mi vezethette az imádkozót arra, hogy szent szövege adott pontján egy bizonyos formájú passzív jelentéstartalmú kifejezést használjon. A kapott eredmények nyomán közeledhetünk annak eldöntéséhez, hogy a passzivitás jelölésének adott kifejezőeszköze a népnyelvhez kapcsolódik-e, vagy inkább az elit íráskultúra sajátja – így pl. a szenvedő ige aktív részét képezte-e a mindennapi nyelvhasználó beszédének, vagy csak megkülönböztetett helyzetekben használta, s utóbbi esetben tisztában volt-e tartalmi jelentésével. Minthogy a műfaj az Erdélyi Zsuzsanna-féle lejegyzésig általánosan szóban élt, s nemcsak tartalmában, hanem nyelvében is bőven őriz középkori vonásokat, a korpusz vizsgálatával – kellő körültekintéssel, a tudományosság határait tisztelve – másodlagos kutatási céllal némi fényt vethetünk a kései ómagyar kori, illetve középmagyar kori nyelvhasználó beszélt nyelvére a passivum vonatkozásában.

¹² lásd pl. H. Varga Márta: A 'passzív' jelentés és nyelvi kifejezőeszközei a magyarban, *Folia Uralica Debreceniensia*, XXII. évf., 2015, 299.; Lanstyák István: A személytelenég kifejezésének eszközei. *Nyelvhelyességi és nyelvi helyénvalósági kérdések*, Pozsony, Szenci Molnár Albert Egyesület, 2023, 5.

¹³ Honti László – H. Varga Márta: Meg van írva!, in Fóris Ágota (szerk.): *Magyar Nyelvtörténeti Tanulmányok*, Budapest, L'Harmattan, 2013, 260.

¹⁴ Erdélyi: *Hegyet hágék*, 515.

AZ ARCHAIKUS NÉPI IMÁDSÁGMŰFAJ KUTATÁSTÖRTÉNETE

Bár az imádságok meglehetősen ismertségre tettek szert a felfedezésük óta eltelt bő ötven évben, történeti nyelvészeti dolgozatomban logikus felépítése megköveteli, hogy röviden megadjam a kutatástörténeti háttérét e felfedezése idején terra incognitának¹⁵ számító műfaji területnek.

Erdélyi Zsuzsanna az 1950-es években csatlakozott Lajtha László zeneszerző történeti népzene kutató csoportjához, „Noé bárkájához”.¹⁶ Egy gyűjtési terepmunka alkalmával, 1968 decemberében a Somogy megyei Nagyberény egy szőlőhegyi házában, a századik éve felé közelgő Babos Jánosné – kifogyván énekeiből, s hogy nyújtsa a „jóraláló becses személyné”¹⁷ ottlétét – „ismeretlen, hosszú szövegbe fogott”.¹⁸ A hallottak után a gyűjtő egyéves könyvtári kutatásba kezdett, de – mivel itthon, mint idővel kiderült, apró közlések szerzőitől (pl. Kálmány Lajos, Bálint Sándor) eltekintve ő volt az úttörője a téma kutatásának – rá kellett ébrednie, hogy a feltételezhetően a középkori irodalmi hagyományokból nagyban merítő orális anyag szakirodalma egyszerűen nem létezik. A további példákban és a szakmunkákban a hiánya ellehetetleníteni látszott a ritka felfedezés tudományos leírását, ezért Erdélyi heves tempójú gyűjtésbe kezdett. A gyűjtő munkáját fáradságossá, egyúttal sürgetővé tette azon nem elhanyagolható tény, hogy egyrészt az 1970-es, 1980-as évek „húzd meg-ereszd meg”, ám alapjaiban marxista szellemisége nem kedvezett a falusi öregek mindennapjaiban még élő archaikus népi imádság családon belüli megőrzésének, másrészt a katolikus egyház szintén elítélte az effajta otthoni imádságok végzését. A megfeszített gyűjtőmunka – Erdélyi „az idővel, a halállal futott versenyt: elkapni sír szélén álló öregek ajkáról, kiádni reszketeg emlékezetükből kincseiket”¹⁹ – megtermette gyümölcseit: 1972-ig hatezer imát gyűjtött össze, a hozzájuk tartozó, adatközlői „tudatanyaggal” együtt.²⁰

¹⁵ A kifejezést Pais Dezső alkalmazta az apokrif, archaikus népi imádságműfajra annak „keresztelőjekor”, azaz a Magyar Néprajzi Társaság Folklor Szakosztályának 1970. február 11-i ülésén (Pais: Hozzászólás, 132.; Tari János: *Majd az idő kipörgeti – Portréfilm Erdélyi Zsuzsanna néprajzkutatóról*, 2008. <https://www.youtube.com/watch?v=u07M8MkPxQ4&t=801s> [Letöltés: 2025. május 28.]).

¹⁶ Tari János: *Majd az idő kipörgeti – Portréfilm Erdélyi Zsuzsanna néprajzkutatóról*.

¹⁷ Erdélyi Zsuzsanna: Népi kéziratosságokról, in Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Pozsony, Kalligram, 2015a, 777.

¹⁸ Erdélyi Zsuzsanna: Archaikus és középkori elemek népi szövegekben, in Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Pozsony, Kalligram, 2015b, 109.

¹⁹ Rónay György: Archaikus. Apokrif. Népi. Imádság, in Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Pozsony, Kalligram, 1975/2015, 229.

²⁰ Erdélyi: *Hegyet hágék*, 33.

AZ ARCHAİKUS NÉPI IMÁDSÁGMŰFAJ TÖRTÉNETI ÉS IRODALMI KAPCSOLATAI
MAGYAR ÉS EURÓPAI ÖSSZEFÜGGÉSBEN

A korpusz – eredetét és tartalmát tekintve – a legmeghatározóbban a középkori egyházi költészettel és képzőművészettel, illetve az *Imitatio Christi* igényével fellépő misztériumjátékokkal rokon, azok töredékeiből építkező, folklorizált örökség.²¹ Ezért feltétlenül szükséges, hogy – ha a szűk keretek miatt tömören is, de a nyelvészeti elemzés szakszerűsége érdekében – megvilágítsam az imanyag művelődéstörténeti háttérét. A történeti alapú nyelvészeti vizsgálódás rendre utalni fog a következőkben olvasható kultúr- és mentalitástörténeti leírásra. E fejezet áttetszősége és a dolgozat szerkezeti arányossága végett vázlatos áttekintést alkalmazok.

a) A szövegkincs dominánsan a katolikumhoz kötődik,²² amiből annak egyetemes európai kiterjedése következik.²³

b) „E műfaj funkciójában az ó és az új, a pogány és a keresztény világ lélekben nehezen feloldható ellentmondásainak kiegyenlítését szolgálta”.²⁴ A tárgyalt szövegek vallásos intuícója és motiváltsága magától értetődő. E vallásosság azonban nem egy gyökerről sarjad. Míg az objektívnek nevezhető vallásos tematikát, terminológiát, formai jegyeket „a papság reprezentálta egyház ismeret- és szertartásanyaga biztosítja”,²⁵ addig a gonosztól óvó, bűvös szóban való hit a kereszténység felvétele előtti (vagy éppen alatti) idők pogány képzeteinek mélyrétegeibe enged némi bepillantást.

c) Az archaikus népi imádságok jobbára a szóbeliségben éltek. Jóllehet léteztek imák, amelyek bekerültek az írásbeli nyilvántartásba, ám csupán periferiális helyzetben, a népi imádságos ponyvairodalomban kaphattak helyet.²⁶ Meghatározóan orális műfajról lévén szó, az imádságokat egyedül úgy tudták életben tartani a 19. század előtt – a nyilvánvalóan általánosan – írástudatlan emberek, ha egyrészt megfelelő mnemotechnikai elemeket építettek a szövegekbe, másrészt „az iskoláskor előtti elsajátítás értelem nélküli verbalizmusa”²⁷ által automatikussá tették a rögzítést.²⁸

²¹ vö. Erdélyi: *Hegyet hágék*, 51–62, 790.

²² Erdélyi: *Hegyet hágék*, 40.

²³ Bárczi: Erdélyi Zsuzsanna „Hegyet hágék, lőtöt lépék...” című műve kapcsán, 219.; Erdélyi: *Hegyet hágék*, 828, 884.

²⁴ Erdélyi: *Archaikus és középkori elemek*, 114.

²⁵ Erdélyi: *Hegyet hágék*, 113.

²⁶ Erdélyi: *Archaikus és középkori elemek*, 111.

²⁷ Uo., 112.

²⁸ vö. Erdélyi: *Hegyet hágék*, 782.

d) Az előzőekből következik, hogy az adatközlők igen erősen kötődnek az általuk elmondott szent szöveg(ek)hez. E nexus egyik oka: közvetlen felmenőik egyikétől (szülőtől vagy nagyszülőtől) tanulták meg/el az imát (pl. „Ezt es nagymámámtul, anyókám, anyókámtul”²⁹). Az érzelmi túlfűtöttség, a „szipogva, hüppögve, sírva kibuggyanó szófolyamok”³⁰ által szintén az imádkozók és a szövegük/szövegeik közötti mély kapcsolat mutatkozik meg.

e) Az archaikus népi imádságokra – természetesen némiképp egyszerűsítő módon – tekinthetünk úgy, mintha a Szent Gellért-i idők magyarjai vallanának erősen kevert hitfelfogásukról. E szinkretizmusban a kánonitól való eltérése folytán csak a számára hátrányost érzekelte az egyház. A gyűjtés idejét tekintve, ha tudott ilyesféle, hívei körében végzett gyakorlatról, az imaszövegeket kísérő megnyilatkozások tanúsága szerint általában tiltotta: „[...] kigyóna az esperesnek, az meg letiltotta őket. Azt mondta nekik, dobják a tűzbe, azt nem szabad imádkozni [...]”.³¹ Az imádságoknak tehát nem volt helyük a liturgiában, sőt a paraliturgiában sem (pl. rózsafüzér, litánia)³² – kifejezetten „idehaza való imádságról”³³ van szó.

f) A fohászok vezértémája a szent három napnak (a mindennapi ember számára leginkább átélhető) eseménysorozata: Krisztus halála a keresztfán, a Szűzanya keserve, majd a Megváltó feltámadása. Elnagyoltan sincs mód itt levezetni az imádságok és a középkori passiótéma textuális, képzőművészeti, valamint a misztériumdramákban keresendő eredetpárhuzamainak sokrétű átszarmazási útjait; a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* kötetében sokhelyütt kibontja a genezist Erdélyi Zsuzsanna. Itt csupán annyi adható meg, hogy – amint arról az *Ómagyar Mária-síralom* is vall³⁴ – a középkori, valamint kora újkori passió- és a Mária-irodalom egyes műfajai, úgymint himnuszok, vallásos epikumok, legendák, látomások és Mária-síralomrészletek, töredékek stb. szövegformáló erővel bírtak. Ezekben a központi vezértéma: a krisztusi tragikumra és – talán még hangsúlyosabban – a *mater dolorosa* szubjektív lírájú panaszára rezonáló imádságmondói attitűd.³⁵

²⁹ Uo., 644.

³⁰ Erdélyi Zsuzsanna: A ferences lelkiség jelenléte a népi szent költészetben, in Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Pozsony, Kalligram, 2015c, 979.

³¹ Erdélyi: *Hegyet hágék*, 85.

³² Uo., 38.

³³ Uo., 372.

³⁴ vö. Pais: *Hozzászólás*, 133.

³⁵ Erdélyi: *Archaikus és középkori elemek*, 114–115.

A SZENVEDŐ JELENTÉSTARTALOM HÁROM KIFEJEZŐESZKÖZÉNEK NYELVTÖRTÉNETI NARRATÍVÁJA

Mint hogy a szenvedő jelentés – az archaikus népi imádságműfajjal szemben – ismert területe a nyelvtudománynak, a tanulmány szűk keretei miatt annak csupán a történeti nyelvészeti szempontból legjelentékenyebbnek ítélt jellemzőit foglalhatom össze.

A szenvedő jelentéstartalom

Szenvedő a mondat jelentéstartalma, ha benne – az aktív mondattal szemben – nem a cselekvés végrehajtójára (agens) esik a hangsúly, s ez általában nyelvtanilag is *jelölve van*. Ez leggyakrabban perspektíva-váltás útján, a cselekvő alany defókuszálásával (az aktív mondat alánya a szenvedőnek legfeljebb eszközölő határozójaként jelenhet meg, tárgya pedig a passzív mondat grammatikai alanyává válik) s az ige alaki megváltoztatásával (pl. az aktív mondat *megír* igealakja helyett: *megírattik*) valósul meg. Mint annyi más nyelvnek, a magyarnak is szüksége van a passzivizációra, tudniillik vannak olyan helyzetek, amelyek valamely okból megkívánják, hogy a cselekvés végrehajtója ne *neveztesse meg*. Ennek több kiváltója is lehetséges, például az, hogy *a)* a cselekvő kiléte nem ismeretes; *b)* a cselekvő kiléte az adott kommunikációs helyzetben részt vevők előtt egyértelmű. A magyar nyelv eszköztára a szenvedő jelentéstartalom kifejezésére igen sokrétű.³⁶

A szenvedő ige

A verbum passivum nyelvtörténeti áttekintése a következőkben foglalható össze. A magyarban e morfológiai szempontból sajátos – külön képzője van – igenem „képzése a műveltetésre vezethető vissza, képzője nem más, mint a műveltető *-at/-et* és *-tat/-tet*, megtoldva a visszahatást kifejező *-ik* személyraggal”,³⁷ azaz: *megkoronáz* > *megkoronáztat* > *megkoronáztatik*.³⁸ A szenvedő igével alkotott mondatnak két alanya is van: egy cselekvő (agens) és egy grammatikai. Utóbbi testesen megjelenik a mondatban, előbbi azonban általában nem (hiszen a szenvedő igenem

³⁶ vö. H. Varga: *A 'passzív' jelentés*, 301.

³⁷ D. Bartha Katalin: Az ige-képzés. A cselekvés viszonya végzőjéhez és tárgyához. Az intranszitiv ige képzése, in Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei*, 1. köt., Budapest, Akadémiai, 1991, 94.

³⁸ Magáról az *ikes* ragozásról lásd H. Varga Márta: *Rendhagyó nyelvtörténet. A MID oktatási és diákjai számára*, Budapest, L'Harmattan, 2020, 40–44.

használatának egyik célja éppen a cselekvés végzőjének kilétéről való hallgatás, amelynek több oka is lehetséges), pusztán végrehajtó/eszközölő határozóként (ablativus auctoris vagy ablativus rei efficientis) jelentkezhetsz. A szenvedőige-képzés minden bizonnyal „már a honfoglalás előtt kialakult, jóllehet első [jelentős számú] példái csak 1300 körülről adatolhatók, az Ómagyar Mária-siralomból”:³⁹ *kynzathul, werethul, therthetyk*. Ósmagyar kori meglete mellett érvel például a *születik* ige, amely morfematikai passzív-sága ellenére a korai ómagyar korra, funkcióváltással, lexikailag állandósult, „intranszitiv származékká vált ’világra jön’ jelentéssel”.⁴⁰ Ismeretterjesztő cikkekben gyakran olvasható, hogy ezen igealakok – belső fejlődésük ellenére – kvázi latinizmusként értelmezhetők, ugyanis a latin nyelvű egyházi irodalom magyarra való átültetési gyakorlata a latinban passzívval megalkotott szerkezeteket a magyarban is ekképpen fejezte ki. Ez a nézet általánosító jellege miatt félígazságot tartalmaz – tudniillik a megállapítás csak a kései ómagyar kortól érvényes –, tehát korrekcióra szorul: „Az ÓMS. kivételével kis szövegegméleink azt a megállapítást sugallják, hogy ebben a szakaszban [ti. a korai ómagyar korban] a latin hatás a fordítások nyelvén még jelentéktelenebb mértékben érvényesül, a szenvedő igealakok használatának aránya tehát még általában a magyar nyelv belső törvényszerűségeinek megfelelően alakul”.⁴¹ Nem így a kései ómagyarban, amelyben a „szenvendő igealak használatának gyakorisága [...] rendkívüli méreteket ölt”,⁴² magyarán azokon a helyeken is az *használtatik*, ahová „a magyar nyelv belső törvényszerűségei értelmében”⁴³ például aktív alak illene.

A létigés határozói igeneves szerkezet

Hosszasan lehetne írni az úgynevezett állapothatározói igeszerkezetéről (pl. A munka idejében *el lett végezve*. *Meg vagyok döbbenve* Antal iménti viselkedése miatt. Amit a tanár úr megtanít, az aztán *meg van tanítva!*).⁴⁴ A szerkezetéről a legtöbbszörnek bizonyára annak hírhedt „kárhoztatása” jut eszébe, leginkább Szepeszy Gyula *Nyelvi babonák* című könyve alapján.⁴⁵ Sokkal kevesebb szó esik

³⁹ Bárczi: *A magyar nyelv életrajza*, 157.

⁴⁰ D. Bartha: *Az ige-képzés*, 95.

⁴¹ Uo.

⁴² D. Bartha Katalin: *Az ige-képzés. Passzív intranszitiv igék*, in Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika*, 2/1. köt., Budapest, Akadémiai, 1992, 108.

⁴³ Uo.

⁴⁴ A példák tőlem származnak – T. Cs.

⁴⁵ Szepeszy Gyula: *Nyelvi babonák*, Budapest, Gondolat, 1986. Szétfeszítené e dolgozat kereteit, ha a szerkezet megítélésének sokrétű tudománytörténeti elemzését s Szepeszy jó szándékú, ám több

azonban a létigével és határozói igenévvel alkotott szerkezet eredetéről. Honti László kutatásai nyomán lehet tudomásunk arról, hogy a nevezett gerundium + kopula struktúra obi-ugor örökség; a finnugor nyelvcsalád tagjai közül a magyaron kívül a hanti és a manysi használja. Funkcióköre – amelyet 1874-ben már Barkász Károly is jó érzékkel körvonalaz⁴⁶ – igen kiterjedt.⁴⁷ A. Jászó szerint a *van* + *-va* szerkezet az írott források tanúsága alapján a korai ómagyar korban kevésbé volt használatos – sem a létige nélküli struktúra (pl. *nyitva* az ajtó), sem a létigés (pl. *nyitva van* az ajtó) nem jelentkezik a szövegekben. Míg az előbbi a kései ómagyarban is ritka előfordulása, addig az utóbbi bőven kimutatható. A. Jászó megállapítása szerint a *nyitva az ajtó* típusú szerkezet „a népnyelvben gyakori”.⁴⁸

Az implicit alanyú szerkezet⁴⁹

A mai magyar nyelvben, kiváltképp az élőbeszédben, igen gyakorinak tűnik a személytelenség kifejezése az ige T/3. személyű alakjával (pl. *Azt mondják*, *arafa* mindig sokat esik. *Mikor építik meg* végre azt az elkerülő utat?).⁵⁰ A *Magyar nyelvtörténet* című kötet szerint e megoldás „csak az ómagyarban vált az alany határozatlanságának jelölőjévé: DöbrK. 379: »es Ime mutatnak vala neki: agban feko kozvenest«”.⁵¹ Fontos adalék, hogy az ezzel alkotott mondat részint mindenkinek szól, „egyedüli lehetőséget, általános tudnivalót” tartalmaz.⁵² A passzivitást

helyütt téves irányú magyarázatainak vizsgálatát ideillesztem. A 36. OTDK keretében e tárgykörben végeztem kutatást, melynek legjelentősebbnek ítélt eredményeiről egy tanulmányban is beszámoltam (lásd Török Csanád: A létigés határozói igeneves szerkezetek nyelvészeti-nyelvvelői megítélésének változása az elmúlt másfél században, *Scholia Iuvenum Humaniora*, III. évf., 2023/1.). Arról, hogyan vélekednek e szerkezetről napjaink nyelvhasználói, kérdőíves attitűdvizsgálatot készítettem (lásd Török Csanád: Napjaink nyelvhasználói attitűdjei a létigés határozói igeneves szerkezetekről, kérdőíves felmérés alapján, megjelenik az *Anyanyelvünk évszázadai* 10. című konferencia jelenleg (2025. július 10.) szerkesztés alatt álló tanulmánykötetében).

⁴⁶ Török: *A létigés határozói igeneves szerkezetek*, 138.

⁴⁷ lásd Honti–H. Varga: *Meg van írva!*, 260, 264.

⁴⁸ A. Jászó Anna: Az igenevek. A *-va/-ve*, *-ván/-vén* képzős igenév, in Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei*, 1. köt., Budapest, Akadémiai, 1991, 348.

⁴⁹ Köszönöm Korompay Klára tanárnőnek, hogy volt szíves felhívni a figyelmem az *implicit alany* terminus alkalmazásának előnyeire.

⁵⁰ A példák tőlem származnak – T. Cs.

⁵¹ Horváth László: Szó szerkezet-történet. A hozzárendelő szerkezet., in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 2003, 431.

⁵² Farkas Vilmos: A hozzárendelő (alany-állítmányi) szerkezet. Az alany fajtái, in Benkő Loránd – Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, 2/2. köt., Budapest, Akadémiai, 1995, 221.

T/3. személyű igével – vagyis implicit alannal – fejezi ki egyes szöveghelyeken néhány kései ómagyar kori nyelvemlékünk, így pl. a Guary- vagy az Érdy-kódex.⁵³

A SZENVEDŐ JELENTÉSTARTALOM HÁROM KIFEJEZŐESZKÖZE
AZ ARCHAIKUS NÉPI IMÁDSÁGOKBAN

Dolgozatom forrásául a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című, archaikus népi imádságyűjtemény 321 különálló, sorszámozott, kísérszövegekkel és jegyzetekkel ellátott imáját választottam. Az eddig megjelent legteljesebb kötet⁵⁴ szöveganyagával dolgoztam, hogy a lehető legtöbb imádság nyújthasson számomra adatot a szenvedő jelentéstartalom kifejezési módjaira (kb. 900 adat gyűlt össze). Három szerkezetet vizsgáltam: két, a nyelvészi-nyelv művelői vitáknak több mint száz éve keresztűzében álló kifejezőeszközt, amelyek ezáltal ma ideologikus megítélés alá esnek, s a nyelvhasználók nyelvi babonáktól sem mentes módon értékelik őket: a szenvedő képzős igét és a létigés határozói igeneves szerkezetet, valamint harmadikként a többes számú, harmadik személyű igealakkal, vagyis az implicit alannal kifejezett szenvedő szerkezetet.

Írásom a továbbiakban a következő struktúra szerint épül föl: a három kategória kapcsán példákkal hivatkozom az egyes nyelvi jelenségekre (félkövér betűkkel), majd igyekszem magyarázni az imádkozó feltehető indíttatását a nevezett forma alkalmazására, illetve szólok a kifejezésnek a szöveg(ek)beli megjelenési tendenciáiról.

I.

„[...] Jézus ül a Getszemáni kertben
Arany karszékében
Térdig vérben
Könyökig könnyben.
Haja **leeresztve**,
Feje **elcsüggedve**,
[...] ” (140. sz. ima)

„Hullám van a tengernek partján,
arany fának ágán,
üdvözült lelkek virágán.

⁵³ A példákat lásd Uo., 222.

⁵⁴ Erdélyi: *Hegyet hágék*.

Szent szive **szomorodván**,
arany haját **lebocsájtván**,
[...]" (277. sz. ima)

Mindkét idézetben megfigyelhető, hogy a kopula (*van* vagy bármely alakja) zéró fokon jelenik meg. A Jászó erről állapítja meg, hogy „a népnyelvben gyakori”.⁵⁵ Valóban sok helyütt megfigyelhető a korpuszban, de semmivel sem többször, mint a létigét kitevő szerkezet, így magam nem igazolhatom ezt az állítást. Másrészről látható, hogy a határozói igenév *-ván/-vén* képzős alakban is megjelenik az anyagban, mód-, illetve állapothatározói funkcióban. E nyelvi jelenség a 17. század előtti időkbe, leginkább a *-ván/-vén* képzőben gazdag kései ómagyar korba utalja a szöveg idézett szakaszának keletkezését, amikor a mai használattal szemben a *-ván/-vén* képzős alakok nem feltétlenül csak idő és ok meghatározására voltak alkalmasak.⁵⁶

II.

„[...] Minek sírsz, mi megváltó Jézus Krisztus Urunk?

Hogyne sírnék, Szent Lukács és Szent Évangyélita,

Mikor **ki van írval az Atyámtó(l)**:

(variáció: **Ki van írval**)

Kálvária hegy tetejére kivisznek,

(variáció: *Kivisznek magas Kálvária hegy tetejire*)

Magos keresztfára fölfeszítenek,

[...]" (143. sz. ima)

Nyelvtörténeti érdekességet mutatnak az imarészletek vastagon szedett határozói igenevei: képzőjükön megmutatkozik egy *-l*. A *-val/-vel* mint a(z) (állapot) határozói igenév képzője valószínűleg a *-val/-vel* eszközhatározóragos névszónak az analógiás hatására keletkezett, „a *-val/-vel* ragos névszó ugyanis nyelvtani szinonimája lehet a határozói igenévnek; pl. *sírva mond ~ sírással mond*”.⁵⁷ A nevezett *-val/-vel* toldalékos igenevek miatt a szövegrészek kései ómagyar kori keletkezése sejthető. Nyelvföldrajzi vagy nyelvjárási szempontból nem kutattam

⁵⁵ A. Jászó: Az igenevek. A *-va/-ve*, *-ván/-vén* képzős igenév, 348.

⁵⁶ A. Jászó Anna: Az igenevek. A határozói igenevek. A *-va/-ve*, *-val/-vel*, *-ván/-vén* képzős igenevek, in Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika*, 2/1. köt., Budapest, Akadémiai, 1992, 447.

⁵⁷ A. Jászó Anna: Az igenevek. A *-val/-vel* képzős igenév, in Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei*, 1. köt., Budapest, Akadémiai, 1991, 349.

e formákat, mindazonáltal sokatmondó, hogy a tárgyalt archaizmusok mind moldvai születésű adatközlőktől származnak. A példa emellett azt a ritka jelenséget képviseli, amikor a szövegmondó érdemesnek tartja megnevezni a cselekvő alanyt (ágens) a szenvedő jelentéstartalom – s ekként a cselekvés végrehajtottságának mint ténynek a hangsúlyozása – ellenére. Ezt a végrehajtó határozónak a szerkezetbe illesztése teszi lehetővé. Úgy vélem, az imádkozó részéről a passzív szerkezet használatát az eredmény kétségbevonhatatlan voltának és állandóságának kifejezése igényli, amelyet a cselekvő alany (amely alany megkerülhetetlen fontossága: maga Isten) megnevezésével nyomatékosít. Az, hogy az *Atyámtól* határozó itt nem egy *kiíratott* verbum passivum mellé, hanem egy létigés határozói igeneves szerkezetbe került, nézetem szerint valószínűsíti a kétféle kifejezőeszköznek a passzivitás jelölésében való funkcionális azonosságát. Ennek bizonyítása azonban további összehasonlító elemzést kíván.

III.

„Aki ezt az imádságot tiszta szívvel elmondja,
Mennysország ajtaja sarkig **ki lesz nyitva**,
A pokol ajtaja **bé lesz peccételve**, ámen.
Ez úgy legyen.” (269. sz. ima)

A nyelvművelő irodalom egyik sokat tárgyalt (és mint egy korábbi munkámban rámutattam, több helyütt helytelenül értelmezett)⁵⁸ témája a *meg van írva* szerkezet „kárhoztatásának” története. A probléma összetett, annyi azonban megemlítenedő, hogy a nyelvészek és/vagy a nyelvművelők csak a *meg lett/lesz írva* szerkezet helyességét vonták kétségbe, nem pedig a *meg volt/van írva* konstrukciót. Előbbieket germanizmusnak tekintették, mondván, német ajkú újságírók fogalmazásmódja révén kerültek a magyar nyelv eszköztárába. Tudomásom szerint máig nem készült korszerű empirikus kutatás arra vonatkozóan, valóban nem mutatható-e ki a *meg lett/lesz írva* szerkezet az 1800-as évek előtti írott magyar forrásokból. Ami az archaikus népi imádságokat illeti, azokban – ugyan nem nagy számban, de – feltűnik a *lett/lesz*-es szerkezet. Ebből a néhány előfordulásból persze nem szabad messzemenő következtetéseket levonnunk, talán csak annyit, hogy – amíg egy friss, hiánypótló kutatás nem hoz új eredményt, s elfogadjuk a nézetet, miszerint csakugyan germanizmus a *lett/lesz*-es szerkezet – minden bizonnyal az imádságok is fel-felvettek egy-egy újabb keletkezésű

⁵⁸ lásd Török: *A létigés határozói igeneves szerkezetek*.

kifejezést, ún. neologizmust textusukba.⁵⁹ Mi sem igazolja ezt jobban, mint a 99. számú ima *früstök* vagy a 38. számú ima *beton* lexémája.

IV.

„[...] Az alatt van egy aranmelence,
Abba van Szűzanyának három csöpp teje,
Az Úrjézusnak három csöpp vére,
Aki ebbe este, reggel megmosdózik,
Hét halálos bűne **megbocsáttatik**.” (52. sz. ima)

Az imazáradékok önfeloldozó, esetenként önüdvözítő volta miatt a „hivatalos” egyház a legjobb esetben eltúrta a „szipogó-síró öregasszony[ok] fohászait”⁶⁰ (már ha tudott róluk). Figyelemfelkeltő, hogy éppen ezen imaszakaszokban *használtatik* tendenciózus módon a verbum passivum. Noha megesis, hogy másként fogalmaz a fohász elmondója (lásd pl. 97. sz. ima: „Lelke készül, Boldog mennyország ajtaja *nyitul*”; 131. sz. ima: „Minden bajtól *megszabadul*”), a fenti példában – mintha afféle kanonikus egyházi érvényességet, *nihil obstat* jóváhagyást kívánna biztosítani a szövegnek – mintegy megszentelésül az ódon hangzású szenvedő igét használja. Hipotézisem szerint a *megbocsáttatik* az ima érvényszerző formulájaként értelmezhető, a szenvedő ige ugyanis nem aktív része a nyelvhasználó mindennapi beszédének. Amíg a szövegek záró passzusában számtalan példát lehet találni a *megbocsáttatik* passzív ige használatára, addig az imádság megelőző részeiben számos esetben nem szerepel szenvedő igealak. Továbbá gyakorta előfordulnak „hibák”⁶¹ a passzív ige használata kapcsán a szövegekben (pl. a 153. sz. imában: „Az angyalok *fölszödetik* [Krisztus véré]” – a helyes forma: *fölszödik* [alább lesz részletezve]), miközben a *megbocsáttatik* forma szinte minden esetben hiba nélkül áll. Azt valószínűsítem, hogy a prédikációk és a Szentírás szövegvilágából megismert, tanult formuláról van szó a példa esetében.

V.

„[...] A Boldogságos Szűzanyám ezt szólla, ezt valla:
Aki ezt az imáccságot napjába e’mongya,
Utolsó óráján pokolnak **ajtáját** erősen **bezáratik**,
A mennyország **ajtaja megnyittatik** néki, amen.” (109. sz. ima)

⁵⁹ vö. Bárczi: *Erdélyi Zsuzsanna „Hegyet hágék, lőtőt lépék...”* című műve kapcsán, 218.

⁶⁰ Erdélyi: *Hegyet hágék*, 30.

⁶¹ A *hiba* terminust minden esetben leíró grammatikai, alaktani értelemben használom, nem pedig stigmatizáló szándékkal.

Arra lehetünk figyelmesek, hogy e különleges, részben spontán módon is alakuló, folyton újjászülető műfajban az analógia, valamint a gondolati-ritmikai szempontok olykor felülírhatják a nyelvtani szabályokat. A 109. számú ima a nyelvtani „hibát” van hivatva példázni, melynek azonban pragmatikai jelentősége van. Ekképp engedi meg magának az adatközlő, hogy a szenvedő mondat páciense (*ajtaja*) -t tárgyragot kapjon annak dacára, hogy – mint az ismeretes – a passzívképzős ígét tartalmazó mondat ezt nem igényli, sőt éppen úgy változtat a nyelvtani viszonyokon, hogy az (eredeti) aktív mondat alanyából a passzív mondatban legvégső esetben, immár logikai alanyként végrehajtó határozó legyen (bár jobbára ez az ágens a defókuszálás révén ki is kerül a mondatból), a tárgyból pedig grammatikai alany. Úgy vélem, az adatközlőnek „volt a tarsolyában” aktív és passzív felépítésű vagy akár implicit alanyos (T/3.) szövegrész is, s a kimondás pillanatában dönthetett egyik vagy másik alkalmazásáról.

VI.

„Erdő ága-bogára hol kakasszó nem **hallatik**,
Vakaru kalács nem **illatik**.” (18. sz. ima)

„[...] Krisztus Urunknak egy csöpp vére
elcsöppent,
Az **angyalok fölszedik**,
Aranytálba **tetetik**,
Krisztus Urunk elejbe **vitetik**.” (154. sz. ima)

„Ó, hajnal, hajnal,
Kibe Máriám nyugszik.
Úr tőle **születik**,
Nap tőle **keletik**,
Pokol tőle távodzik.” (280. sz. ima)

Az analógiás hasonulás számos helyen visszaköszön az imaanyagból. Megfigyelésem szerint javarészt a szorosan egy egységbe tartozó gondolati szakaszok lehetnek jelölve ilyen módon (is). A sorok megközelítőleg rímes összecsengésének különösen fontos mnemotechnikai szerepe van: általuk az aktuális imádkozó – aki csupán Erdélyi Zsuzsanna magnetofonja mellett volt már általában írástudó, a 19. század előtt aligha – sarkalatos pontokat alakít ki fohászában, amelyekbe kapaszkodva gördülékenyebb a könyörgésnek a megfogalmazása. E megfogalmazásnak pedig a lehető legpontosabbnak kell lennie, hiszen amellett, hogy Szűz Máriához

vagy valamely szenthez szól az ima, s ennek jelentékeny voltával természetesen tisztában van az imádkozó, azt is tudja, hogy imádsága szóban él – egyedül akkor marad fenn az adott családhoz köthető becses ima, ha azt az öregek megtanítták az ifjaknak. Ezt vannak hivatva könnyíteni a sorvégen vissza-visszatérő *-(t)atík* képzős igék is (valamint a *távodik* ige szenvedő értelemben: a hozzá tartozó végrehajtó határozó maga Krisztus), amelyek hozzájárulnak a néhányak által (pl. Szabó Zoltán, Zolnai Béla) gótikusnak minősített, emelkedett stílus⁶² megteremtéséhez. Fontos hangsúlyoznunk, hogy csak morfológiailag tekinthetők műveltető képzős igéknek pl. a 154. számú ima kiemelt szavai (mintha az angyalok valaki mással végeztetnék a munkát). Mivel a közlendő első, a szövegszakasz értelmének szempontjából legfontosabb lexémája a *fölszedik* ige, a *teszik* és a *viszik* átvált szenvedő igealakokra – noha világos, hogy az angyalok viszik a felfogott vért (vö. a Szent Grál legendája) –, és mert az ima érvényességén pozitív irányba változtat, az imádkozó – ha csak teheti – törekszik bizonyítani Istene előtt biblikus ismereteit. Összegzésképpen úgy gondolkozhatunk, hogy mivel az imádkozó a különböző (para)liturgikus események magyar nyelvű szakaszaiban a *verbum passivumot* hallja, az újmagyar kor második felében és a legújabb magyar korban pedig olvassa is a Szentírásban (vagy más egyházi vonatkozású kiadványban) a szenvedő igét használó szerkesztésmódot, akár „hibát” ejtve is, de igyekszik azt beilleszteni imádságos szövegébe, díszítő és emlékeztető szándékkal.

VII.

„[...] Odamegyén Szen’ Pál, Szen’ Péter, mondvár néki:

Asszonyunk, Mária, mér’ sírsz, mér’ rísz?

Hogyne sírnék, hogyne rínék,

Elvesztettem szent fiam, szép Jézust,

Vaskesztyűvel **agyoncsapdossák,**

Vasostorval **ostorozzák,**

Vasdárdával **dárdázzák,**

Töviskoronával **koronázzák,**

Méregvel **étetyik,**

Ecetvel **itattyák,**

Mél’ gödörbe **belszankattyák,**

(*variáció: belszangattyák*)

Szive teteje megszakadván,

Piros vére fojamodván,

[...]” (75. sz. ima)

⁶² Balázs: *A művészet és a nyelv születése*, 269.

Igen jellemző igehasználattal van dolgunk a VII. pontban, s ezzel rátérünk az utolsó tárgyalandó kategóriára: az implicit alany kérdéskörére. Az archaikus népi imádságok általános központi témája a passió, vagyis a Megváltó földi szenvedéstörténete a főpapok elé való hurcoltatástól a golgotai keresztre feszítésen át a sziklasírba záratásig. Mindez egyetlen „sűrített drámai aktust”,⁶³ egyetlen gondolati egységet képez, amelyet a legcélszerűbben – mint a példából kitűnik – csaknem kizárólag ugyanazon forma (ti. a T/3. személyű, implicit alanyú szerkezet) löktető és domináns használatával fejeznek ki. A forráselemzésből kiolvasható, tetemes mennyiségű példa alapján abban az irányban gondolkodhatunk, hogy a szenvedéstörténet mozzanat- sőt stációszerű, egyszersmind sodró lendületű interpretálása a lehető legkönnyebb jelölhetőséget igényli. Az adatok tanúsága alapján az imádkozók Kárpát-medence-szerte a *megfogták, fölfeszítették, töpdösték* stb. formával vélik a leghívebben bemutatni az isteni Mester megöletését, az ima kvázi leglényegesebb pontját. Egészen ritkán fordul elő, hogy a passzivitás más kifejezőeszközével ábrázolnák azt. Minthogy a fájdalom megrajzolása „a ferences jámborság és a szenvedés-misztika hatására kapott különös hangsúlyt” (MKL: Jézus megostorozása),⁶⁴ érdemes volna a kódexpárhuzamokat e tekintetben összehasonlító vizsgálatnak alávetni.

ÖSSZEGZÉS

Kutatásomnak – melyben a passzivitás kifejezésmódjainak funkcionális megközelítésű feltárását kíséreltem megkezdeni az Erdélyi Zsuzsanna által összegyűjtött imádságos szövegek alapján – legrelevánsabbnak ítélt eredményei a következők.

A *van* + *-va/-ve* szerkezet imabéli használata igazolja, hogy a szerkezetnek szenvedő funkciója is van: a folyamat lezárultával létrejövő és megmásíthatatlan *eredmény* közlése. Adott szövegek kései ómagyar kori keletkezésére utalhat úgy a *-val/-vel* formáns, mint a *-ván/-vén* képző jelentkezése a létigés határozói igeneves szerkezetben, utóbbi mód-, illetve állapothatározói funkcióban. A passzív szerkesztésmódnak a magyar nyelvben való helyénvalóságát és közérthetőségét bizonyítja az is, hogy a legritkább esetben van megnevezve a vonatkozó szöveghelyeken a cselekvő alany. A passzivitást igénylő szöveghelyeken olykor (bár nem nagy számban) a *lesz/lett* + *-va/-ve* szerkezetet is használják az

⁶³ Murányi Mihály: Egy rendhagyó mű és perspektívái, in Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Múltunk iratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Pozsony, Kalligram, 1975/2015, 223.

⁶⁴ Jézus megostorozása. <https://lexikon.katolikus.hu/J/J%C3%A9zus%20megostoroz%C3%A1sa.html> (Letöltés: 2025. május 28.)

imádkozók. Ha elfogadjuk a friss kutatásoknak mindeddig alá nem vetett *lesz/lett + -va/-ve* szerkezetéről annak germanizmus voltát, akkor az rajzolódik ki anyagunkból, hogy az neologizmusként férközhetett be az imádságok szövegébe valamely más szenvedő jelentésű kifejezőmód helyére. Ezzel szemben úgy tűnik, kifejezetten az archaizálás szándéka és a kánoni imák szóhasználati módjának utánzása vezeti az adatközlőt, amikor a záró passzusban rendre a *megbocsátattik* igét alkalmazza. Ennélfogva a *verbum passivum* igen érzékletes módon az imádság égi meghallgattatásának érvényszerző eszközévé válik. A szenvedő igealak használata kapcsán megfigyelhető számos, morfológiailag „hibás” forma arra enged következtetni, hogy a passzív szerkesztésmódnak e formája – noha történeti értelemben belső alakulás eredménye – a nyelvhasználó mindennapi beszédében nem élhetett elevenen (a gyűjtés idején semmiképpen). Sok esetben kimutatható, hogy az alapvetően rímtelen, ezzel szemben éles gondolatmeneti egységeket futtató imák egy-egy kifejezőeszközt választanak egy-egy eseménysor leírására, a krisztusi passiót például csupa (rendszerint 5–10) T/3. személyű, implicit alanyú szerkezet lendületes egymásutánjával rajzolják meg, az imát bevezető természeti képben pedig általában létigés szerkezeteket használnak. Az analógia rendeltetése, úgy vélem, a mnemotechnikai eszközként való hasznosítás.

EKÖP-kutatásom egyrésztől újszerű adalékokkal járulhat hozzá a szenvedő jelentéstartalom magyar nyelvi kifejezőeszközeire, azok funkcióira vonatkozó nyelvtörténeti ismereteinkhez, másrészt emléket állít egy olyan forrásbázisnak, amely sok évszázad hitét, egyszersmind történelmi viszontagságait hordozta magán, s napjainkra – kis híján észrevétlen – eltűnt.

IRODALOMJEGYZÉK

- BALÁZS Géza: *A művészet és a nyelv születése. Szemiotika, művészetelmélet, antropológiai nyelvészet*, Budapest, MNYKNT – IKU, 2021.
- BÁRCZI Géza: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat, 1963.
- BÁRCZI Géza: Erdélyi Zsuzsanna „Hegyet hágak, lőtöt lépék...” című műve kapcsán, in Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Pozsony, Kalligram, 1975/2015, 217–219.
- D. BARTHA Katalin: Az igeképzés. A cselekvés viszonya végzőjéhez és tárgyához. Az intranszitiv ige képzése, in Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei*, 1. köt., Budapest, Akadémiai, 1991, 94–95.
- D. BARTHA Katalin: Az igeképzés. Passzív intranszitiv igeik, in Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika*, 2/1. köt., Budapest, Akadémiai, 1992, 108.

- ERDÉLYI Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtőt lépék*, Pozsony, Kalligram, 2013.
- ERDÉLYI Zsuzsanna: Népi kéziratosságokról, in Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Pozsony, Kalligram, 2015a, 777.
- ERDÉLYI Zsuzsanna: Archaikus és középkori elemek népi szövegekben, in Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Pozsony, Kalligram, 2015b, 109, 111–112, 114–115.
- ERDÉLYI Zsuzsanna: A ferences lelkiség jelenléte a népi szent költészetben, in Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Pozsony, Kalligram, 2015c, 979.
- FARKAS Vilmos: A hozzárendelő (alany–állítmányi) szerkezet. Az alany fajtái, in Benkő Loránd – Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, 2/2. köt., Budapest, Akadémiai, 1995, 221–222.
- GALLASY Magdolna: Szövegtörténet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*, Budapest, Tinta, 2018, 232–234.
- HONTI László – H. VARGA Márta: Meg van írva!, in Fóris Ágota (szerk.): *Magyar Nyelvtörténeti Tanulmányok*, Budapest, L'Harmattan, 2013, 260, 264.
- HORVÁTH László: Szó szerkezet-történet. A hozzárendelő szerkezet., in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 2003, 431.
- A. JÁSZÓ Anna: Az igenevek. A -va/-ve, -ván/-vén képzős igenév, in Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei*, 1. köt., Budapest, Akadémiai, 1991, 348.
- A. JÁSZÓ Anna: Az igenevek. A -val/-vel képzős igenév, in Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 1991, 349.
- A. JÁSZÓ Anna: Az igenevek. A határozói igenevek. A -va/-ve, -val/-vel, -ván/-vén képzős igenevek, in Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika*, 2/1. köt., Budapest, Akadémiai, 1992, 447.
- Jézus megostorozása. <https://lexikon.katolikus.hu/J/J%C3%A9zus%20megostoroz%C3%A1sa.html>
- KOROMPAY Klára: Szókészlet-tani vizsgálat az archaikus népi imádságok köréből: a Grál-motívum kifejezőkincse, in Benő Attila – Gúti Erika – Juhász Dezső – Szoatak Szilvia – Terbe Erika – Trócsányi András (szerk.): *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében*, Törökbalint, Termini Egyesület, 2017, 44–51.
- KOROMPAY Klára: Szóbeliség és írásbeliség viszonya a korai ómagyar korban, *Magyar Nyelv*, CXIX. évf., 2023/2, 119.
- LANSTYÁK István: *A személytelenség kifejezésének eszközei. Nyelvhelyességi és nyelvi helyénvalósági kérdések*, Pozsony, Szenci Molnár Albert Egyesület, 2023.
- MODRIÁN-Horváth Bernadett: Megszidódik és meg van szidva. A passzív funkciók morfoszintaktikai kifejezőeszközeinek korpuszalapú vizsgálata, in Simon Gábor – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*, Budapest, Eötvös, 2020, 201.

- MURÁNYI Mihály: Egy rendhagyó mű és perspektívái, in Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Pozsony, Kalligram, 1975/2015, 223.
- PAIS Dezső: Hozzászólás Erdélyi Zsuzsanna előadásához, in Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Pozsony, Kalligram, 1971/2015, 132–136.
- PELCZER Katalin: *Egy archaikus népi imafajta történeti szövegtani vizsgálata*. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/46185/Kd_10947.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- RÓNAY György: Archaikus. Apokrif. Népi. Imádság, in Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Pozsony, Kalligram, 1975/2015, 229.
- SZEPESY Gyula: *Nyelvi babonák*, Budapest, Gondolat, 1986.
- TARI JÁNOS: *Majd az idő kipörgeti – Portréfilm Erdélyi Zsuzsanna néprajzkutatóról*, 2008. <https://www.youtube.com/watch?v=u07M8MkPxQ4&t=801s>
- TÖRÖK Csanád: A létigés határozói igeneves szerkezetek nyelvészeti-nyelvművelői megítélésének változása az elmúlt másfél században, *Scholia Iuvenum Humaniora*, III. évf., 2023/1.
- TÖRÖK Csanád: Napjaink nyelvhasználói attitűdjei a létigés határozói igeneves szerkezetekről, kérdőíves felmérés alapján, megjelenik az *Anyanyelvünk évszázadai* 10. című konferencia jelenleg (2025. július 10.) szerkesztés alatt álló tanulmánykötetében.
- H. VARGA Márta: A 'passzív' jelentés és nyelvi kifejezőeszközei a magyarban, *Folia Uralica Debreceniensia*, XXII. évf., 2015, 299–301.
- H. VARGA Márta: *Rendhagyó nyelvtörténet. A MID oktatói és diákjai számára*, Budapest, L'Harmattan, 2020.